

BASILICA CREȘTINĂ ÎN ILLYRICUM.
ARHITECTURA RELIGIOASĂ ÎNTRE ORIENT ȘI OCCIDENT.
CAZUL PROVINCIIILOR DIN NORD-ESTUL ILLYRICUM-lui
ÎN COMPARAȚIE CU
PROVINCIIILE DE PE CURSUL INFERIOR AL DUNĂRII

IRINA ADRIANA ACHIM

Tratarea în același studiu a monumentelor de arhitectură creștină de pe teritoriul a două provincii din Illyricul septentrional (cele două Dacii sud-dunărene) și a celor de pe teritoriul a alte două provincii situate pe cursul inferior al Dunării poate să pară paradoxală sau chiar contestabilă din punct de vedere al demersului științific. Însă, lucrarea de față* s-a dorit a fi continuarea logică a tezei de doctorat a profesorului Emil Condurachi — *I monumenti paleocristiani nell'Illyrico* — lucrare apărută în anul 1940, în cel de-al nouălea fascicul al anuarului Școlii române de la Roma. Alegând pentru studiul său niște frontiere flexibile, Emil Condurachi se înscria în linia de analiză deschisă de J. Zeiller și de H. Leclercq în prima jumătate a secolului al XX-lea.

Pentru a putea respecta riguros frontierele anunțate în titlul lucrării, cele ale prefecturii Illyricum, împărțit în două subunități administrative distincte – Illyricum oriental și Illyricum occidental – ar fi fost necesar studiul monumetelor situate pe teritoriul a două diocenze, Dacia și Macedonia. Aceste două diocenze antice reuneau 12 provincii, ce acoperă teritoriul actual al fostei Iugoslavii, al Albaniei, al Greciei, parțial al Bulgariei, la care s-ar fi adăugat alte șapte provincii ale diocenzei Pannonia. Dificultatea și amploarea unui astfel de subiect au impus, de la momentul înscrierii la Universitatea Paris I (în octombrie 2001), o limitare drastică a ariei geografice a tezei de doctorat. Această limitare a fost anunțată și explicată în subtitlul lucrării.

Din punct de vedere geografic, ancheta prezentată în lucrarea de față este centrată pe un ansamblu provincial nord-balcanic ce acoperă astăzi teritoriul Bulgariei de la nord de Munții Balcani și provincia istorică românească Dobrogea.

* Rezumat al tezei de doctorat *La basilique chétienne en Illyricum. L'architecture culturelle entre Orient et Occident. Le cas des provinces de l'Illyricum du Nord-Est comparé à celui des provinces du Bas Danube*, susținută de Irina Adriana Achim la data de 25 ianuarie 2008 la Paris I, Université Panthéon-Sorbonne, sub coordonarea profesorilor Alexandru Barnea și Jean-Pierre Sodini.

Două dintre provinciile antice considerate aparțineau prefecturii Illyricului oriental, Dacia Mediterranea și Dacia Ripensis. Arhitectura paleocreștină a acestor două provincii situate în vestul spațiului cercetat și la limita de nord a prefecturii Illyricului oriental a fost comparată cu alte două provincii depinzând de prefectura Orientului, situate la gurile Dunării și pe malul vestic al Mării Negre – Scythia și Moesia Secunda. Astfel, Dunărea constituie elementul de unitate al întregii zone geografice avute în vedere de prezenta teză de doctorat. Amplasate pe o frontieră-cheie a imperiului, cele patru provincii analizate au suferit avatarurile poziției lor geografice, între barbari și Peninsula Balcanică. Oscilația politică permanentă a ariei geografice danubiene între cele două *partes imperii* de la sfârșitul secolului al III-lea și până în secolul al VI-lea face din tot acest spațiu un teritoriu cu o configurație religioasă aparte, frecvent zguduit de erezii și receptiv, în egală măsură, modelelor arhitecturale venind din Orient și din Occident.

Din această perspectivă, obiectivul major al acestei teze de doctorat a fost acela de a prezenta într-un corpus unitar monumentele paleocreștine cunoscute pe teritoriul dintre Dunărea Inferioară și Munții Balcani, cu scopul de a replasa fenomenul arhitecturii creștine a acestui spațiu într-un ansamblu mai coerent și mai sugestiv decât cel deja schițat în studiile anterioare. Prin adoptarea unui model de analiză unificator studiul arhitecturii monumentelor religioase de la nord de Balcani propus în lucrarea de față trebuia să servească unei mai bune înțelegeri a principalelor scheme arhitecturale, dar și a tipologiei și a repartiției dispozitivelor liturgice asociate unui cadru arhitectural predefinit.

Din punct de vedere cronologic, subiectul ales impunea limite cronologice stricte. Astfel, perioada avută în vedere se întinde între secolul al IV-lea și sfârșitul secolului al VI-lea, dată la care cea mai mare parte a monumentelor analizate și a orașelor sau a burgurilor ce le adăposteau au căzut în desuetudine ca urmare a atacurilor barbare și a prăbușirii limesului danubian.

Numai confruntarea diferitelor tipuri de surse putea conduce la obținerea unui rezultat valabil, în măsură să permită înțelegerea subiectului în integralitatea sa. Aportul arheologiei a fost prioritar în munca de documentare a acestei teze și s-a sprijinit în bună măsură pe principalele publicații arheologice regionale. Cu toate acestea, dubiile și ezitățile în fața unei realități arheologice puțin sau deloc explicate în literatura de specialitate au fost numeroase. Elemente frecvent oculate, că este vorba despre morminte în interiorul sau în jurul unei biserici paleocreștine sau despre inscripții, și-au găsit locul în catalog. Pe de altă parte, monedele, atunci când acestea au fost descoperite în contexte arheologice clare, au fost în măsură să furnizeze informații prețioase despre cronologia monumentelor. Un sprijin important în înțelegerea arhitecturii paleocreștine din Dobrogea mi-a fost furnizat de documente de arhivă păstrate în depozitele Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” din București, ale Secției de Manuscrise a Bibliotecii Academiei Române sau ale Institutului Național pentru monumentele istorice. Propriile mele cercetări de teren și numeroase alte vizite pe șantiere mi-au facilitat cunoașterea directă a monumentelor

din România și din Bulgaria și mi-au permis completarea documentației arheologice cu observații directe asupra edificiilor.

Sinteza realizată se fundamentează pe un catalog al descoperirilor arheologice, catalog care reunește 166 de monumente. Fiecare monument de cult creștin a fost prezentat într-o fișă standard și urmărește un model adoptat în mai multe rânduri de alți autori și pentru alte regiuni ale imperiului în aceeași epocă (cum ar fi Africa, Dalmația sau Iordania). Fișele, organizate pe provincii și apoi în ordine alfabetică a siturilor se raportează la numele actuale ale localităților cu indicarea, după caz, a numelui antic al așezării, a județului și al țării. Catalogul se deschide cu prezentarea basilicilor paleocreștine din provinciile din nordul Illyricului oriental, Dacia Mediterranea și Dacia Ripensis, urmate de cele din provinciile Moesia Secunda și Scythia Minor. Fiecărui sit îi corespunde un număr curent, urmat de un al doilea, acolo unde bisericile sunt mai multe în cadrul aceluiași sit.

Fișele, care reiau formularul utilizat de A. Michel în sinteza sa despre bisericile de pe teritoriul Iordaniei, conțin, în primul rând, detalii privind localizarea monumentului în cadrul sitului și continuă cu informații referitoare la istoricul cercetării și bibliografia, pe cât posibil exhaustivă, a bisericii. Toate aceste precizări sunt urmate de prezentarea aspectelor privind arhitectura fiecărei biserici și a dispozitivului său liturgic. Descrierea monumentului a fost făcută invariabil pornind dinspre est spre vest. Imaginea edificiului este completată de detalii despre decor, înmușii și eventuale descoperiri epigrafice și se termină cu remarci despre cronologie. Partea referitoare la arhitectura monumentelor și la instalațiile liturgice este tributară informațiilor oferite de principalele publicații arheologice disponibile și a fost completată după caz cu propriile mele observații. Tipul de fișă adoptat a permis unificarea informațiilor disponibile privind fiecare biserică în parte. 142 de figuri reunite în planșe ilustrează cea mai mare parte a monumentelor descrise în catalog și au fost inserate la finalul celui de-al doilea volum. Documentația a fost completată de opt hărți, numeroase tabele sinoptice, o listă a principalelor abrevieri utilizate și o listă a bibliografiei.

Sinteza sistematică a informațiilor arheologice constituie primul volum al tezei. Acesta a fost împărțit în trei capitole subdivizate în numeroase subcapitole. Primul capitol se referă la organizarea ecleziastică și la locul pe care monumentele îl ocupă în urbanism. Cel de-al doilea capitol, de altfel și cel mai amplu al lucrării, încearcă să retraseze principalele caracteristici ale arhitecturii edificiilor de cult analizate. Cel de-al treilea capitol este dedicat dispozitivelor liturgice asociate bisericilor din zona studiată. 17 planșe ilustrează diverse aspecte discutate în primul volum al tezei. Dacă în cadrul geografic propus bisericile de pe teritoriul fostei Iugoslavii beneficiau deja de analize detaliate, pentru Bulgaria de la nord de Balcani și pentru Dobrogea problematica arhitecturii creștine și a dispozitivelor liturgice necesita un studiu mai aprofundat. Deși arhitectura creștină a celor patru provincii analizate nu oferea aceleași „avantaje științifice”, ea deschidea în schimb calea spre noi perspective de interpretare și ridica diferite semne de întrebare. Repertoriul monumentelor a servit astfel ca punct de plecare al unei cercetări mai

detaliat, circumscrise unor frontiere flexibile, cercetare ce a condus la o mai bună înțelegere a particularităților arhitecturii religioase nord-balcanice, la definirea constantelor constructive, dar și a principalelor tipuri de instalații liturgice, precum și la precizarea repartiției lor geografice pe cuprinsul unui spațiu constant disputat și împărțit, politic și administrativ, între Orient și Occident.

Cel dintâi capitol, împărțit în trei subcapitole, tratează cadrul administrativ și ecleziastic ca premisă a expansiunii teritoriale a creștinismului și a monumentelor de cult creștine. Această prezentare mi-a permis să stabilesc o repartiție geografică a bisericilor mai întâi pe teritoriul provinciei de apartenență și apoi în raport cu orașul, și să urmăresc îndeaproape utilizarea și reutilizarea spațiului. Obținem astfel reprezentarea destul de fidelă a unei organizări ecleziastice ce corespunde în linii generale principalelor unități administrative cunoscute, dar și a unei „geografii sacrale” a cărei evoluție se supune condițiilor dictate de cadrul geografic. Imaginea unui creștinism preponderent urban poate fi viciată de stadiul cercetării arheologice, care s-a ocupat în special de vestigiile din marile centre urbane și a neglijat în mod voluntar explorarea teritoriului ce oferea rezultate mai puțin interesante. Putem însă observa că numărul bisericilor *intra muros* este mult mai ridicat decât cel al edificiilor ridicate în afara zidurilor, deci *extra muros*. În termeni de repartiție geografică a monumentelor în Dacia Mediterranea putem observa o netă polarizare a bisericilor în jurul a două centre ecleziastice de mare importanță: Sofia și Caričin Grad. Dacia Ripensis, cu frontiera nordică pe linia Dunării pare să fi fost mult mai expusă atacurilor barbare, fapt ce a determinat regruparea principalelor edificii de cult în situri din interiorul provinciei sau chiar de la granița sa de sud. Mai la est, în Moesia Secunda cu excepția siturilor de la Švištov, Krivina și Silistra nu regăsim monumente creștine pe limesul danubian. Bisericile par să fi fost ridicate cu precădere în orașe și burgi din interiorul provinciei sau situate spre granița meridională a acesteia. Marile orașe din zona orientală a provinciei, Reka Devnja și Varna, au generat apariția de așezări satelitare, dintre care unele se întind de-a lungul litoralului. Scythia Minor se distinge de celelalte trei provincii prin raritatea monumentelor de cult în interiorul teritoriului, singurele excepții fiind furnizate de Niculițel și Adamclisi și prin dispunerea uniformă a bisericilor în orașe și fortificații situate de-a lungul frontierei danubiene și maritime.

Reutilizarea spațiului a fost intensă, mai ales în marile centre urbane cum ar fi Bela Palanka, Sofia, Reka Devnja, Adamclisi, Istria. În cele mai multe dintre cazuri basilicile au fost implantate pe un teren ocupat anterior de o altă biserică.

Evidența arheologică mi-a ghidat privirea spre **cultul martirilor**, ilustrat plenar de construcțiile martiriale de la Niculițel, de la Niș și de la Švištov, dar și de inscripțiile martiriale actualmente cunoscute. Descoperirea, în anul 2001, a basilicii episcopale de la Murighiol (antica Halmyris, în Scythia Minor) este una dintre rarele circumstanțe în care arheologia și epigrafia au reușit să confirme informațiile din martyrologii: inscripția pictată pe peretele estic al criptei situate în subsolul presbyteriului indică clar cuvântul *martir* și numele *Astion*, monahul martirizat la Halmyris în anul 290 împreună cu preotul Epictet.

Capitolul al doilea, împărțit în patru subcapitole reprezintă partea cea mai amplă a tezei și tratează caracteristicile edificiilor de cult. Studiul se fundamentează pe analiza comparativă a arhitecturii monumentelor la scară regională și supraregională. Acest tip de analiză mi-a permis să aprofundez reflecția asupra circulației și a difuziunii anumitor scheme arhitecturale în raportul lor cu liturghia și în contextul mai larg al relațiilor dezvoltate în epocă tardo-antică între regiunile studiate și alte regiuni ale lumii creștine, cum ar fi bazinul mediteranean. Necesitățile comunităților creștine au impus ca arhitectura să se adapteze acestor nevoi. Trăsăturile cadrului arhitectural s-au diversificat constant, iar modele locale au contribuit la o reconfigurare continuă a monumentului de cult, în funcție evident de tradiția liturgică, de resorturile ecleziastice, de gustul și de resursele comanditarilor.

O primă secțiune din capitolul II discută forma pe care o asumă în plan *quadratum populi* (**II.1. Quadratum populi cu subcapitolele II.1.1. până la II.1.2.6.**). Afiliată la o *koiné* mediteraneană, arhitectura religioasă a spațiului nord-balcanic nu prezintă diferențe majore față de situațiile constatate în regiunile vecine — Grecia, Macedonia, Thracia, nordul Mării Negre. Planul basilical este majoritar pe ansamblul teritoriului studiat. Basilica comporta invariabil trei nave, iar planul cu cinci nave sau mai mult este necunoscut. Exemplul basilicii fortificate de la Draganovec (în Bulgaria) mi se pare că poate fi mai judicios inclus printre exemplele cu trei nave și nu cu cinci așa cum a propus autorul cercetărilor arheologice. Succesul pe care-l cunoaște planul basilical este garantat de adaptabilitatea sa la topografia urbană și la condițiile locale. Cu toate acestea, arhitectura basilicilor din mediul urban se distinge prin bogăția decorului și uneori prin alegerea unor materiale de construcție nobile, dar și prin complexitatea dispozitivului liturgic.

Din punct de vedere statistic, cea de-a doua poziție este ocupată de monumentele cu o singură navă și dimensiuni net inferioare basilicilor cu trei nave. Acest tip de plan este caracteristic edificiilor de mai mică importanță, frecvent situate în apropierea zidurilor de incintă sau în afara acestora, altfel spus într-o poziție periferică.

Odată stabilită preponderența tipurilor arhitecturale dominante am abordat tot în capitolul al doilea și în subcapitole distincte problematica caracteristicilor *quadratum populi*. Am pornit în acest demers sprijinindu-mă pe constatarea că amenajarea spațiului de cult se subsumează tradițiilor arhitecturale și tradițiilor liturgice locale. „Geografia” spațiului de cult poate fi reconstituită cu o oarecare precizie și se dovedește oarecum stereotipă. Edificiile analizate acreditează constatarea că influențele exersate de arhitectura Illyricului ecleziastic se îmbină cu cea a Constantinopolului în utilizarea concomitentă a stylobatelor și a suporturilor independenți în separarea navelor, a tribunelor, a anexelor la extremitatea estică a navelor laterale și a porților orientale. Amenajarea unui narthex interior, pe care-l vedem apărând prin implantarea unei colonade transversale la extremitatea vestică a navei centrale în basilica B de la Ljutibrod (în Bulgaria) sau prin ziduri pline la Ovčarovo și poate la Jurilovca, basilica III, indică coexistența în sânul unei *koiné* arhitecturale relativ conservatoare a tradițiilor arhitecturale regionale și a modelelor importate.

Un subcapitol special a fost dedicat transeptului (**II.1.2.7. Le transept**). Planul basilical diversificat comporta, cu începere de la sfârșitul secolului al V-lea, o navă transversală — transeptul. Analiza comparativă a diferitelor tipuri de transept mi-a permis să formulez o serie de ipoteze cu privire la circulația acestei scheme arhitecturale și a posibilelor influențe străine care se fac simțite asupra școlilor arhitecturale din regiunile studiate. Din această perspectivă, stylobatele anvelopante ce separă navele basilicii episcopale de la Reka Devnja și ale basilicii B de la Ljutibrod anunță, în secolul al VI-lea, apariția veritabilului transept anvelopant care se va difuza în aceeași perioadă în două centre din Scythia Minor și poate și la Kjustendil, în Dacia Mediterranea. Transeptul mării basilici Sf. Sophia de la Sofia oferă un exemplu singular ce combină planul cu navă transversală cu cupola, cu bolțile și cu zidăria exclusiv din cărămidă. Ancheta asupra basilicii cu transept de la Istria, monument recunoscut drept catedrală a orașului tardo-antic, m-a incitat să consider că platoul de marmură circular gravat cu o inscripție grecească descoperit în transeptul sudic ar fi putut asuma rolul de masă de comuniune. Această ipoteză este întărită și de amplasamentul, dar și de conținutul inscripției gravate pe fața superioară a platoului invocat.

O altă secțiune a celui de-al doilea capitol a fost rezervată modelelor arhitecturale minoritare. Tipuri de plan ca cel cruciform, triconc și tetraconc fac concurență planului basilical și au persistat în regiune până în Evul Mediu. Planul cruciform, încărcat de un simbolism particular — cel al crucii pe care foarte dogmatic o inscripție bilingvă de la Adamclisi o definea *crux mortis et resurrectionis* — a cunoscut o difuziune limitată în Dacia Mediterranea și apare doar episodic în Dacia Ripensis și Moesia Secunda (**II.1.3. Édifices de plan cruciforme**). În regiunile analizate în teza de față, planul cruciform, caracteristic marilor martyria orientale al căror prototip este Apostoleionul de la Constantinopol, se remarcă prin absența navelor subdivizate. Printre monumentele ce adoptă planul cruciform distingem două grupe: plan în cruce liberă și plan în cruce înscrisă. Bisericile cruciforme cu brațe de dimensiuni egale și absidă orientală se afiliază prin caracteristicile lor arhitecturale modelelor pe care le regăsim în Georgia paleobizantină, în Asia Minor sau la Chersones, în nordul Mării Negre. Bisericile cruciforme de la Klisse Keui și de la Ivanjane definesc o subgrupă regională care depinde de școala arhitecturală a vechii metropole ecleziastice a Daciei Mediterranea, Sofia. Printre toate aceste exemple biserica B de la Caričin grad – edificiu cruciform înscris într-un plan rectangular – ne trimite cu gândul la un prototip sirian.

Planul triconc s-a bucurat de o favoare specială în câteva dintre bisericile din Dacia Mediterranea, fie că sunt biserici din capitala religioasă a provinciei, fie că sunt altele din împrejurimile metropolei (**II.1.4. Édifices de plan triconque**). În analiza pe care am prezentat-o am militat pentru definirea monumentelor ce compun această serie drept biserici cu abside laterale. Spre deosebire de veritabilele biserici triconc, cele din catalogul nostru nu prezintă în realitate un sanctuar triconc. Triconcul cu trei nave de la Ljutibrod (sau basilica A) ar putea fi

inclus, în lumina exemplelor comparabile, în seria bisericilor cu transept terminat cu abside cunoscută în Grecia.

Planul tetraconc este o apariție episodică în tipologia arhitecturală a regiunilor studiate (**II.1.5. Édifices de plan tétraconque**). Cel mai cunoscut exemplu este cel al baptisteriului catedralei de la Caričin Grad, edificiu religios a cărui importanță liturgică este incontestabilă.

Adoptarea cupolei în arhitectura unui număr mic de monumente creștine de la nord de Balcani în primele decenii ale secolului al VI-lea marchează un moment de ruptură față de lunga și de neîntreruptă tradiție a sistemelor de acoperire cu șarpantă ce caracterizează majoritatea edificiilor analizate în lucrarea de față (**II.1.6. La coupole**).

Bisericile duble sunt practic aproape necunoscute în aria studiată (**II.1.7. Églises doubles, groupe d'églises**). Doar două exemple pot fi judicios încadrate în această grupă: biserica G de la Caričin Grad și catedrala de la Švištov. Dacă în Illyricum oriental acest tip de monument completează imaginea eterogenă a arhitecturii religioase a metropolei ecleziastice a provinciei Dacia Mediterranea, în Moesia Secunda, pe limesul danubian, simbioza liturgică a două basilici de dimensiuni sensibil diferite corespunde unei evoluții arhitecturale a complexului catedralei și poate transformării acestui lăcaș de cult într-un sanctuar de pelerinaj regional. Funcțiunile liturgice multiple cărora catedrala de la Švištov trebuia să le corespundă sunt poate responsabile de dezvoltarea excesivă a acestui ansamblu la sfârșitul secolului al V-lea și începutul secolului al VI-lea, dezvoltare în care construcția celei de-a doua basilici nu reprezintă decât o etapă.

Un subcapitol aparte a fost dedicat formei absidelor sau mai exact aspectului fațadei orientale, acolo unde monumentele sunt riguros orientate pe direcție est-vest (**II.2. Chevets**). Clasificarea principalelor tipuri de abside cunoscute a condus la stabilirea modelului dominant. Este vorba despre absida unică *saillante* de contur semicircular. Sub influența modelelor constantinopolitane mutații succesive introduc un element de diversitate în peisajul arhitecturii religioase de la nord de Balcani prin adoptarea absidelor poligonale la exterior, fie că este vorba de abside semihexagonale, pentagonale sau, în mod excepțional, cu șapte laturi. În regiunile învecinate doar insulele din Marea Egee mai oferă o așa de mare varietate a absidelor.

Absida semihexagonală este dominantă în microregiunea situată în jurul metropolei ecleziastice a Daciei Mediterranea. Marele succes pe care-l cunoaște acest tip de absidă în biserici direct influențate de Caričin Grad se poate explica printr-o preocupare de a imita modele generate de Constantinopol într-o regiune care, în secolul al VI-lea, era un teritoriu de obediență romană. În cele două provincii controlate direct de Constantinopol absida semihexagonală rămâne rară. Absida cu trei laturi este apanajul câtorva biserici din zona de coastă a Moesiei Secunda, situri ce gravitau în orbita episcopiei de la Odessos (astăzi Varna, în Bulgaria) sau a basilicii episcopale de la Nikjup. Scythia Minor a acordat o mică importanță acestui tip de absidă. Metropola ecleziastică, Constanța (antica Tomis),

ar putea fi la originea difuziunii absidei cu trei laturi la Jurilovca în nordul provinciei. Utilizarea absidei pentagonale se dovedește cu mult mai nuanțată decât precedentul. Tip inexistent în Dacia Mediterranea, absida cu cinci laturi a cunoscut o oarecare celebritate în Moesia Secunda, atât în estul, cât și în vestul acestei provincii. În Scythia Minor două episcopate – Troesmis (astăzi Iglîța) și Histria (astăzi Istria) – au apreciat în mod deosebit absida pentagonală, fapt ce trădează o influență directă a arhitecturii constantinopolitane.

Sub influența exemplelor similare cunoscute în Siria, în Palestina sau în Italia de Nord absida unică *saillante*, constantă în arhitectura religioasă a provinciilor analizate, a fost uneori înlocuită de o fațadă orientală rectilinie, alteori de o absidă încadrată de săli laterale sau de o absidă înscrisă într-o sală orientală. Fațada orientală tripartită de la Džanavar Tépê este un exemplu surprinzător dacă ne gândim că este vorba despre o biserică cu o singură navă.

Linia evolutivă a absidelor se încheie cu adoptarea unei fațade estice cu trei abside de aceeași formă sau o combinație între absida semicirculară și abside cu trei laturi. Această „reformă liturgică” a avut loc în cursul secolului al VI-lea, când abside laterale au completat frecvent planul unui monument preexistent, cu excepția catedralei de la Caričin Grad unde încă de la început basilica se termina la est cu trei abside.

Subcapitolul dedicat absidelor a fost completat de o scurtă discuție referitoare la modalități de consolidare a acestora cu contraforți (**II.2.1.a. Renforts extérieurs**).

Analiza topografiei bisericilor de la nord de Balcani a fost completată de un subcapitol referitor la localurile ce preced navele la vest (**II.3. Avant-nefs**). A fost discutat aspectul fațadelor și principalele părți arhitecturale ce se ridicau în fața navelor și dominau fațada vestică a monumentelor în general. Fațadele complete goale sunt foarte rare în timp ce atriumul, exonarthexul și curtea sunt soluții arhitecturale costisitoare care ne furnizează informații importante despre resursele comanditarilor. Narthexul a cunoscut un mare succes pe ansamblul teritoriului studiat. Catalogul sistematic al monumentelor a oferit posibilitatea definirii principalelor caracteristici ale narthexului, a decelării mobilierului său și a condus la stabilirea anumitor particularități. În ansamblul teritorial studiat, comunicarea dintre narthex și nava centrală este favorizată într-un număr covârșitor de cazuri de uși. Însă în bisericile din Dacia Mediterranea întâlnim în loc de uși tribelonul, dispozitiv liturgic caracteristic arhitecturii religioase din Illyricul oriental. În studierea narthexului basilicii episcopale sau B de la Adamclisi foarte dificilă s-a dovedit acceptarea sau nu a caracteristicii grecești atribuite acestei părți arhitecturale. Am propus să recunoaștem un narthex prevăzut cu trei intrări și nu cu două, prin comparație cu narthexul catedralei de la Istria, care prezintă aceleași caracteristici arhitecturale.

Subcapitolul **II.4.** a fost dedicat construcțiilor reprezentative ce se regăsesc în jurul bisericilor: baptisteriile și mult mai rar o fortificație.

Problematika privind inițierea creștină se reflectă în cercetarea asupra baptisteriilor (**II.4.1. Les baptistères**). În acest domeniu precis, creștinii din

timpurile moderne se confruntă cu o dihotomie care face foarte dificilă înțelegerea inițierii din primele secole ale erei creștine, în principal pentru că în zilele noastre sacramentul botezului precede formarea morală și religioasă a candidatului. Ancheta asupra monumentelor analizate a condus la stabilirea amplasamentelor posibile ale baptisteriilor și a unei tipologii arhitecturale a acestora. Am putut constata că doar aproximativ 39% din edificiile religioase analizate comportau un baptisteriu. Bilanțul arheologic a arătat absența unui amplasament privilegiat pentru baptisteriu, dar și raritatea acestora pe cuprinsul ariei geografice analizate — doar 43 sunt actualmente cunoscute. Amplasamentul baptisteriului rămâne de-a lungul întregului interval cronologic luat în discuție aleatoriu. În marea majoritate a cazurilor, baptisteriul este o simplă sală sau un grup de două încăperi comunicante ce ocupau flancurile bisericii. Diversității de forme arhitecturale îi corespunde o diversitate de amplasamente a locurilor destinate botezului. Esențial urban, baptisteriul nu este decât foarte rar asociat unei biserici episcopale și excepțional asociat unei biserici funerare. O atenție specială a fost acordată tipologiei, amplasamentului și amenajărilor suplimentare ale cuvelor baptismale: sistem de aducțiune și de evacuare a apei din cuvă, trepte care facilitau coborârea și ieșirea din cuvă. Detaliile tehnice ale cuvelor baptismale au permis stabilirea cu o oarecare exactitate a modului de umplere a acestora, precum și formularea unor ipoteze privind beneficiarii (populație adultă sau copii botezați în funcție de adâncimea bazinului prin imersiune totală sau parțială). Nu în ultimul rând au fost abordate aspectele pur rituale ale botezului fără ca, în absența surselor scrise, să putem defini natura exactă a riturilor practicate în bisericile de la nord de Balcani.

Subcapitolul II.4.2. a fost dedicat edificiilor de cult protejate de o incintă sau de un peribolos. Aceste monumente formează o grupă coerentă situată la periferia provinciei Dacia Mediterranea și în zona centrală a Moesiei Secunda. Este vorba despre edificii de cult relativ izolate, situate cu precădere în regiuni muntoase (cum este cazul la Srednogorie/Pirdop sau la Ovčarovo), în poziții strategice și la mică distanță de centre religioase importante ca Sofia sau Reka Devnja. Fuziunea dintre edificiul de cult și incintă este insuficientă pentru a dovedi caracterul defensiv și/sau monastic al întregului complex.

Cel de-al treilea capitol al tezei tratează problematica foarte complexă a instalațiilor liturgice. Poziția geografică a celor patru provincii analizate, aflate sub două jurisdicții administrative și religioase distincte, cea a Illyricului oriental și cea a Orientului, se reflectă pe deplin în dispozitivul liturgic al bisericilor. Câteva serii regionale de instalații se afirmă într-un cadru administrativ și ecleziastic precis, demonstrând o specificitate dictată de liturgia în vigoare în fiecare regiune în parte.

Sanctuarul puțin supraînălțat în raport cu solul navei centrale sau al navei, dacă aceasta este unică, este frecvent delimitat de o barieră de cancelli și încorporează, după caz, synthronos-ul, banchete presbyterale, de o parte și de alta a altarului, și nu în ultimul rând altarul. Schema clasică, curentă în bazinul egean, permite să plasăm synthronos-ul în absidă, fie adosat, fie liber. Synthronos-ul

adosat cu maximum trei trepte este cel mai răspândit pe ansamblul teritoriului studiat, cu excepția bisericilor din Scythia Minor, unde acesta apare doar în nordul provinciei și într-o biserică recunoscută drept catedrală, la Murighiol (antica Halmyris). Banchetele laterale, caracteristice sanctuarului „grec”, sunt exclusiv centrate pe monumentele din Dacia Mediterranea, în biserici din capitala religioasă a provinciei sau din jurul acesteia, deci în regiunea Caričin Grad. Banchetele laterale de-o parte și de alta a altarului pot fi în unele cazuri asociate cu un synthronos adosat. Acest model rămâne, ca și precedentul, cel al edificiilor religioase din Illyricul nord-oriental și nici un împrumut nu pare să fi fost făcut vreunui monument din provinciile Moesia Secunda și Scythia Minor. Utilizarea concomitentă a synthronos-ului adosat și a banchetelor laterale de o parte și de alta a altarului indică faptul că aceste două tipuri de instalații coexistă în Dacia Mediterranea, în timp ce cele două provincii riverane Mării Negre — Moesia Secunda și Scythia Minor — rămân fidele synthronos-ului adosat sau celui anular care este în același timp și modelul dominant în alte regiuni ale imperiului în aceeași epocă. Însă Moesia Secunda și Scythia Minor au adoptat din secolul al V-lea un synthronos liber cu sau fără returnări laterale care menajează, în spatele masivului de zidărie al banchetei și zidul absidei, un culoar anular. Studiile viitoare vor trebui să definească pe baze științifice mult mai precise difuziunea limitată a acestui tip de banchetă probabil de inspirație constantinopolitană și care cunoaște un oarecare succes în Thracia vecină încă din secolul al V-lea.

Subcapitolul III.2. se ocupă de bariera sanctuarului care, cu cele două variante ale sale, nu oferă nici o particularitate regională. Putem observa că în ansamblul teritoriului considerat barierele de cancelli rectilinii coexistă cu cele sub formă de „pi” întors, asociate sau nu cu o solea. Aceasta din urmă apare foarte rar în bisericile din Illyricul nord-oriental aici analizate și difuziunea sa în acest spațiu corespunde ariei sale de maximă răspândire. Însă, prezența unei solea într-una dintre bisericile de la Veliko Tărnovo nu poate fi explicată decât în contextul unui împrumut pe care Illyricul îl face provinciei vecine, Moesia Secunda.

Tipologia și amplasamentul altarului au fost reunite în subcapitolul III.3. Cel mai adesea un simplu platou de marmură susținut de patru colonete, altarul este frecvent amplasat în centrul sanctuarului, la vest de deschiderea absidei. Excepțional și poate sub influența unor prototipuri din zona Orientului apropiat, altarul poate fi plasat în interiorul absidei, dar riguros aliniat la deschiderea acesteia. Altarul amplasat în absidă este prezent în doar câteva cazuri în biserici din Moesia Secunda și în centre din orbita episcopatului de la Varna (antica Odessos), dar și la distanță de acesta, cum ar fi la Ovčarovo. O categorie ce așteaptă încă clarificări ulterioare este cea definită de altarele cu bază din zidărie descoperite tot pe teritoriul Moesiei Secunda, dar a căror elevație nu este cunoscută cel puțin până la publicarea integrală a rezultatelor cercetărilor arheologice.

Problematika dispozitivelor pentru conservarea relicvelor este prezentată în subcapitolul III.4. De regulă, criptele sunt amplasate sub altar, care doar în mod

excepțional poate fi un altar secundar încorporat în spațiul sanctuarului. Trei variante de instalații pentru păstrarea relicvelor se afirmă și se regroupează în serii care cunosc o difuziune teritorială mai mult sau mai puțin netă. Astfel, criptele de mici dimensiuni, lipsite de scară de acces se întâlnesc cu precădere pe teritoriul Moesiei Secunda și foarte rar în Dacia Mediterranea și Scythia Minor. Acest tip de criptă este foarte răspândit în cursul antichității târzii în Illyricul oriental și în zona Adriaticii. Din toate exemplele cunoscute se distinge cazul celei de-a doua basilici din complexul catedralei de la Varna (în Bulgaria), unde cripta de mici dimensiuni era dotată cu un receptacul pentru colectarea uleiului sfințit în contact cu relicvele. Acest exemplu singular trădează influența unui prototip nord-sirian sau importat din zona ravenată. Celelalte două variante de cripte – cripta de dimensiuni medii cu scară de acces și hypogeele de mari dimensiuni cu scară de acces la vest – sunt apanajul aproape exclusiv al bisericilor din Scythia Minor, unde putem observa o repartiție geografică pe tip. Cripta de dimensiuni medii comporta de obicei o scară de acces meridională și este specifică basilicilor de la Adamclisi și Istria, episcopate ce par să fi adoptat acest model sub influența faimosului prototip de la Sf. Dumitru din Thessalonic. Cel de-al treilea grup, hypogeele de mari dimensiuni cu scară de acces la vest, este caracteristic bisericilor din capitala religioasă a provinciei, Constanța (anticul Tomis), de unde acest tip de criptă se difuzează într-un cadru exclusiv provincial pentru a servi pelerinajului la scară regională. Câteva excepții sunt totuși cunoscute: o criptă tomitană din grupul al doilea prezintă în locul unei scări de acces la sud o scară la vest ; la Capidava regăsim un exemplu singular de criptă de mici dimensiuni aparținând primei grupe, dar în zona de difuziune a tipului al doilea și al treilea de criptă. Putem astfel constata cum un teritoriu foarte izolat, situat la periferia Imperiului oriental, cum este Scythia Minor, se dovedește în domeniul cultului martirilor și al relicvelor extrem de receptiv influențelor venind din Palestina și de la Constantinopol prin intermediul Thessalonicului. În felul acesta, influența marilor centre – Constantinopol și Thessalonic – se exercită concomitent asupra bisericii tomitane pentru ca în final să se piardă într-o tradiție liturgică devenită proprie Scythiei Minor.

Subcapitolul III.5. privește amvonul. Cele câteva exemple de amvon cunoscute până în prezent la nord de Balcani se înscriu în grupe conforme cu clivajele liturgice deja definite de savantul Jean-Pierre Sodini în studiile sale. Astfel, amvonul decalat spre sud caracterizează bisericile din Illyricul nord-oriental, în timp ce în Moesia Secunda și în Scythia Minor, puținele exemple cunoscute se găsesc invariabil în centrul navei centrale, probabil sub influența Constantinopolului. Cunoaștem desigur și câteva excepții: la Srednogorie/Pirdop un amvon axial se ridică în centrul navei centrale, în plină zonă de difuziune a amvonului decalat spre sud. Amvonul modestei biserici de la Celei, în Dacia Ripensis, prezintă un amplasament care se situează la limita dintre cele două grupe cunoscute: în centrul navei unice, axial, dar cu o ușoară deplasare spre sud, în conformitate cu uzajul canonic din zona Illyricului oriental. Tipul curent și cel mai probabil târziu de

amvon este cel cu platformă supraînălțată și două rampe de acces situate față în față, pe axul est-vest. Mobilier liturgic costisitor și în majoritatea cazurilor importat din marile centre producătoare de marmură din zona Asiei Minor, amvonul ar merita pe viitor noi studii menite să precizeze mai exact tipurile de elevație și atelierele de producție.

În fine, ultimul subcapitol, III.6., a fost rezervat studiului restrâns al meselor secundare din zona de la nord de Balcani. Au fost avute în vedere aspecte privind tipologia acestor piese, în principal din marmură de import, precum și amplasamentul acestora în încercarea de a decifra funcțiunile posibilele pe care mesele în discuție le puteau asuma într-un cadru liturgic predefinit.

Ansamblul provincial nord-balcanic studiat a permis integrarea în circuitul științific a unei serii de edificii al căror dosar arheologic așteaptă încă o publicare adecvată și reconsiderarea informațiilor pe care arheologia le furnizează în sprijinul studierii arhitecturii religioase din zona aleasă. Astfel, studiul de față nu este un simplu catalog de monumente ce adună într-un amplu volum fișe de lectură sau rezumate ale rapoartelor de săpătură. Materia care a hrănit această teză a permis nu numai reconstituirea cadrului arhitectural, definirea constantelor și variabilelor ce caracterizează monumentele creștine de la nord de Balcani, dar și identificarea mutațiilor succesive survenite în „geografia sacrală” a spațiului studiat, precum și aprecierea bogăției extraordinare a monumentelor religioase și a influenței elitelor în crearea și imitarea modelelor arhitecturale prestigioase. Acest studiu ne incită să reconsiderăm poziția geografică marginală a celor patru provincii din secolul al IV-lea până în secolul al VI-lea, perioadă de-a lungul căreia teritoriul considerat oscilează constant între tendințele de dominație a două patriarhate, Roma și Constantinopol. Sinteza de față deschide calea spre noi studii mult mai detaliate privind organizarea liturgică a bisericilor de la nord de Balcani și invită la aprofundarea cercetării ținând cont de cadrul arhitectural. Imaginea complexă și eterogenă a arhitecturii din zona nord-balcanică ne lasă să întrezărim evoluția arhitecturală neîncetată a monumentelor, evoluție ce reprezintă în acest cadru ecoul liturghiei practice în zonele studiate. Arhitectura religioasă furnizează proba concretă că între cele două regiuni clar delimitate din punct de vedere administrativ și al jurisdicției ecleziastice nu se poate trasa o frontieră netă în ceea ce privește circulația schemelor arhitecturale.